

ROMSICS IGNÁC

REGIONALIZMUS ÉS EURÓPA-ESZME A 19–20. SZÁZADI MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN

A középkori magyar királyság töröktől visszahódított területei a 17. század utolsó harmadában nem egy szuverén magyar állam, hanem a törökellenes hadjáratokat szervező és finanszírozó Habsburg Birodalom részei lettek. Ezek a magyar államrészek 1848-ig három nagy – legfelsőbb szinten Bécsből irányított – közigazgatási egységet alkottak: az ország nagyobb részét kitevő tulajdonképpeni Magyar Királyságot, az Erdélyi Nagyfejedelemséget és az ún. Katonai Határőrvidéket. 1848–49-ben ez a megosztottság megszűnt, és helyreállt a régi magyar állam területi egysége. Ettől, pontosabban a magyar–osztrák viszonyt új alapokra helyező 1867-es kiegyezéstől kezdve a Magyar Királyság belsőleg teljesen független állami életet élt. Nemzetközi jogilag azonban továbbra sem létezett; követeket nem küldhetett, és nem fogadhatott. Az I. világháború utáni európai területi átrendeződés a Habsburg Monarchiának és a történelmi magyar államnak egyaránt véget vetett. Bár a magyar állam teljes mértékben visszanyerte külső szuverenitását, az államterület ezzel egyidejűleg a réginek egyharmadára zsugorodott, a magyarság több mint harmada pedig – együttesen mintegy 3,3 millió fő – az ország új határain kívülre került. Bár 1938 és 1941 között ezek a határok Magyarország javára módosultak, az 1947-es párizsi békeszerződés az 1920-as államhatárokat állította vissza.

A fentiekből következett, hogy a 19–20. századi magyar politikai gondolkodás main stream-jét az állami egység és szuverenitás helyreállításával, majd pedig az 1920-as trianoni békeszerződés területi előírásainak a revíziójával kapcsolatos kérdések határozták meg. Az állampolitika másik centrális témája a magyar államterületek lakóinak etnikai és nyelvi heterogenitásából adódott. A történelmi magyar állam lakóinak a 19. század elején mindössze 39–40%-át adták magyar anyanyelvűek. A többiek horvátok és szerbek (18,5%), szlovákok (14%), románok (10%), németek (9%), ruszinok (4%), valamint vendek és egyéb nemzetiségűek (2,5%) voltak.¹ Mindaddig, amíg a

---

¹ *Benda Kálmán*: Népeség és társadalom a 18–19. század fordulóján. In: Magyarország története tíz kötetben. 5. köt. Magyarország története 1790–1848. Főszerk. *Mérei Gyula*. Bp., 1980. Akadémiai Kiadó, 425–441.

közigazgatásban a latint, illetve a németet használták, és a különböző nyelvű jobbágyok – az ország lakosságának 90%-a – nem tartoztak a politikai közösségbe, ez a nyelvi-etnikai sokszínűség nem okozott különösebb gondot. A magyar nyelv uralkodóvá tételével, amely 1791 és 1844 között következett be, majd az 1848–49-es polgári átalakulással azonban elkerülhetetlenül váltak, majd viszályok forrásává vált.

A magyarság csekély száma – még a 20. század elején is alig 10 millió – mellett valószínűleg e sajátos történelmi helyzettel magyarázható, hogy olyan átfogó és megalapozott Európa-tervekkel, mint a francia vagy a német szellemi élet, a magyar a 19. században egyáltalán nem, s a későbbiekben is csak korlátozottan jelentkezett. A szellemi és a politikai elit figyelmét elsősorban egyaránt a nemzetállami problematika különböző aspektusai kötötték le, s a tágabb, összeurópai vagy világproblémák iránt csak kevesen és nagyrészt ők is csak felületesen érdeklődtek. Jóval több figyelmet kapott viszont a regionalizmus, vagyis a szűkebb földrajzi régió – Közép- és/vagy Kelet-Európa – egészének vagy egy részének összefogása, illetve szövetsége. Ezt a regionális érdeklődést elsősorban a térség sajátos geopolitikai helyzete, azaz a tartós és több irányból mutatkozó nagyhatalmi fenyegetettség motiválta. A regionális összefogás – 1918 előtt és után egyaránt – sokak szemében emellett egy olyan konfliktuskezelő megoldásnak is tűnt, amely segítségével a nemzeti-nemzetiségi ellentétek is orvosolhatók lehettek volna.

Azok a magyar gondolkodók, akik ezekkel kérdésekkel először foglalkoztak behatóbban, a 18. és a 19. század fordulóján születtek, s meghatározó élményük az 1820-as években kezdődő reformkor, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc volt. A magyar történelmi emlékezetben ebből az időből különösen három személy víziója rögzült: báró Wesselényi Miklósa (1796–1850), az erdélyi reformellenzék vezéré, aki ellen a Habsburg-kormányzat 1835-ben pert indított és hosszadalmas bírósági eljárás után végül 3 éves börtönre ítélte; Kossuth Lajosé (1802–1894), akit a Habsburg-ház 1849. április 14-i trónfosztása után Magyarország kormányzó-elnökévé választottak, s aki ezért a szabadságharc bukása után haláláig tartó emigrációval fizetett; és Táncsics Mihályé (1799–1884), aki jobbágysorból küzdött fel magát tanítóvá, s aki úgy kerülte el halálbüntetésének végrehajtását, hogy az 1849-es bukás után éveken át egy veremben rejtőzködött.

Wesselényi Miklós munkája (Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében), amely a reformkori magyar liberalizmus és nacionalizmus alapműve, magyarul 1843-ban, németül 1844-ben jelent meg. A polgári átalakulás teendőiről éppúgy kifejtette benne véleményét, mint a Habsburg Birodalom soknemzetiségű jellegéből adódó államszervezési feladatokról. Alapvető célja mindazonáltal az orosz terjeszkedési ambíciók veszélyességének a dokumentálása, s ezzel összefüggésben hatékony ellenlépések megtételének a

sürgetése volt. A szláv összetartozás eszméjével palástolt orosz expanziós tervek a magyar politikai elit körében nem voltak ismeretlenek. Mihail Petrovics Pogogyin (1800–1875) moszkvai történészprofesszor írásairól, melyekből egy olyan hatalmas pánszláv birodalom körvonalai bontakoztak ki, amely a Balkán mellett Magyarországot is magába foglalta volna, s nyugati határai egészen Velencéig terjedtek volna, Wesselényi bizonyíthatóan tudott. A szlovák Jan Kollár (1793–1852) 1824-es híres-hírhedt szonettjére (Slávy dcera), amelyben átkokat szórt a németek fejére és egy olyan nagy szláv birodalomról álmódott, amelynek Oroszország a „feje”, Lengyelország a „melle”, Csehország a „karja” és Szerbia a „lába”, hivatkozott is munkájában. Ugyancsak idézte Miklós cár Varsóban, az 1830-as lengyel felkelés után elmondott „borzasztó” beszédét, amelyben az orosz uralkodó minden szláv terület potenciális uraként lépett fel. Tudott Wesselényi a délszlávok körében terjedő illyrizmusról is, amelyet többek között egy fiatal horvát újságíró, Ljudevit Gaj (1809–1872) népszerűsített.

A szlávok támogatásával és az ortodox hit védelmével összekapcsolt orosz expanzióval szemben Wesselényi olyan ellen stratégiát javasolt, amelynek egyik kulcseleme az Orosz Birodalom határain kívüli szláv népek „helyes és méltányos” követeléseinek a teljesítése, illetve annak nyilvánvalóvá tétele volt, hogy „mi a szlávokat sem nem gyűlöljük, sem meg nem vetjük, sőt rokon érzettel óhajtuk őket mint testvéreinket ölelni”. Ennek érdekében nemcsak a polgári átalakulásból automatikusan adódó individuális jogkiterjesztést (polgári jogegyenlőség) tartotta alapvetőnek, hanem a Habsburg Monarchia strukturális reformjára is javaslatot tett. „Álladalmi szövetsége”, amivel a bécsi centralizmust felváltani kívánta, öt állami hagyomány-nal rendelkező történeti-politikai egységből állt volna: (1) német „alkotmányos” test a szlovének lakta tartományokkal együtt, (2) Cseh- és Morvaország, (3) Galícia „tisztán lengyel tartományként”, (4) Lombardia és Isztria olasz része, s végül (5) a Magyar Királyság Erdéllyel, Horvát–Szlavóniával és Dalmáciával együtt. A birodalmi „közös kormány ne tartozzék egyik nemzethez is kirekesztőleg, hanem mindeniknek beligazgatását mint egyenesen azon nemzetbeli s ahhoz tartozó folytassa. [...] A különböző nemzetek s közös kormány közt pedig semmi más közösség s egybekötő szer ne legyen, mint az, hogy azon kormány minden nemzetnek alkotmányát egyenlő pontossággal s egyenlő szilárd erővel teljesíti. [...] Ha Ausztria ily saját nemzetiségeken alapult országokból s nemzetekből álló s rokon érdekek s közös uralkodójuk iránti buzgóság által anyagilag s szellemileg összeforrott alkotmányos hatalom lenne – vélte a báró –: azon keblében sok idegen elem, mely most egymással s vele ellenségesen áll szembe s mely közt van, mi veszéllyel fenyegeti – biztos frigyesevé s ereje mindannyi tényezőjévé válnék. Az orosz befolyás szláv népességre megszűnnék, mert attól nem volna

többé mit reménylniök, s alkotmányos állásukban oly áldást bírnának, mint azon korlátlan hatalomtól nem várhatnának.”

Wesselényi javaslata a Habsburg Monarchia első konkrét föderalizálási terve volt. A másodikat az ausztrioszlávizmus atyjaként tisztelt Frantisek Palacky (1798–1876) tette közzé 1848 szeptemberében. Ennek strukturáló elve alapvetően még ugyancsak a történetiség volt. A későbbiekben azonban Palacky és mások – így például a horvát Ognjeslav Ostrozinski (1817–1890) – már a nyelvi-nemzetiségi különbségeket tekintették fontosabbnak és meghatározóbbnak. A történeti államkereteket felbontva és azokon túllépve föderalizálási terveik szerkezeti alapelvévé így a nyelvi-etnikai hovatartozás vált.

A történeti elv szerint föderalizált Monarchiához Wesselényi elképzelése szerint szoros szövetségi szálakkal, de független – a török és az orosz ellenőrzéstől egyaránt megszabadult – államként kapcsolódott volna „Oláhország és Moldva” egy francia eredetű uralkodóval az élén, valamint egy bolgár–bosnyák–szerb „szláv vagy illyr királyság” az osztrák uralkodóház egyik tagjával a trónján. Felszabadulnának a még török ellenőrzés alatt lévő görög területek is, továbbá helyreállna Lengyelország egysége és függetlensége is. A belsőleg átalakult, vagyis alkotmányossá vált Habsburg Birodalom Poroszországgal és a többi német tartománnyal együtt olyan erős gátat – valóságos új „szent szövetséget” – képezne, amely a Romanovok balkáni és nyugati expanziójának áttörhetetlen akadályává válna.

Figyelemreméltó meglátásai és javaslatai ellenére Wesselényi reformtervének gyenge pontjai, illetve árnyoldalai is voltak. Ezek legfőképpen a Dalmáciával megnövelt történeti magyar állam belső berendezkedésével álltak kapcsolatban. Bár az olaszok, a lengyelek és a csehek egyenjogúságát a németekkel és a magyarokkal a báró elismerte, sőt a „polgári léttel bíró” horvátok Magyarországon, a szlovének Ausztrián és a szászok Erdélyen belüli különleges jogállását is koncedálta, nagyvonalúsága ezen a ponton véget ért. A többi nemzetiség politikai entitásként való megkülönböztetését, területi különállását, vagy akár csak nyelvük használatát a közigazgatásban megengedhetetlennek tartotta, s ezeket egy „lázás agy vagy vétkes vágy szüleményének” nevezte. A történeti magyar állam határain belül egyedül a magyar nemzetet fogadta el „államalkotónak”. A nemzetiségi nyelvek használatát – kivéve a horvátot – ezért csak olyan mértékben tartotta megengedhetőnek, hogy „azáltal a magyar nyelv terjesztése s mindenki általi megtanulása ... ne gátoltassék”. Törvényhozásban és igazgatásban egy országon belül – szögezte le – „több nyelv nem létezhetik”. A nemzetiségi kérdés ilyen – a ma perspektívájából bizvást szűkkeblűnek nevezhető – megítélése nemcsak Wesselényit jellemezte, hanem az egész reformkori magyar elitet.

Wesselényi helyzet- és jövőképeinek másik gyenge pontja, hogy az orosz–pánszláv veszélytől eltérően a még széttagolt, de általa is az egységesülés küszöbén állónak tekintett némettség részéről várható expanszív törekvéseket nem sejtette meg, s némettség és magyarság között problémamentes jövőbeli kapcsolatot feltételezett. „Magyarhon s a magyar nemzet – vélte – védbástyája lehet Németthonnak s Európának az orosz hatalom ellen”, s ezért Európának, de különösen a németységnek „szoros érdekében fekszik Magyarhon fenntartása s erősödése”.

Wesselényi könyvének egyik zárógondolata szerint a térséget, és ezen belül a magyar területeket fenyegető orosz veszély miatt Magyarország emi-nens érdeke a Habsburgokkal való jó viszony ápolása, és a birodalomhoz fűződő kötelek magtartása. „E körülmény – írta Palacky híres, a frankfurti nemzetgyűléshez intézett 1848-as levelében szereplő ausztrorszláv gondolatot ugyancsak előlegezve – oly fontos, miszerint ha nemzeti kötések s századok által szentesített jelen viszonyunk nem léteznék, s nem a Habsburgi grófok császári ivadékait emeltük volna trónunkra, most volna ideje, most sürgető szüksége azt tenni. E nézeteknek s e hitnek vérünkbe kell átmenni, s minden magyar belső meggyőződésévé válni”.²

Az 1848–49-es forradalmi időszak tapasztalatai cáfolták a reformkori magyar elit nemzetépítéssel és államszervezéssel kapcsolatos reményeit. A magyar nemzetállami törekvések ugyanis nemcsak Bécs ellenállását váltották ki, hanem a magyarországi nem magyar népeket is saját nemzeti céljaik megfogalmazására sarkallták. A szerb, a román és részben a szlovák vezetők is Magyarország föderatív jellegű átalakítását követelték a nyelvhatároknak megfelelően. A horvátok pedig a területi-politikai autonómiánál is többet, lényegében ugyanolyan szintű függetlenséget igényeltek a birodalmon belül, mint amilyenre a magyarok vágytak. A bécsi birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójába került magyar vezetők viszonylag gyorsan felismerték a korrekció szükségességét. Bár a belső föderalizmus, illetve a nemzetiségeknek adandó területi autonómia gondolatát a többség továbbra is elutasította, 1849. július 28-án a forradalmi képviselőház olyan határozatot fogadott el, amely valamennyi nem magyar közösség számára biztosította az egyházakban, a községi életben, valamint a törvényhatósági gyűléseken és az iskolákban a szabad nyelvhasználatot. Ennél tovább azonban csak igen kevesen léptek. Közéjük tartozott gróf Teleki László (1811–1861), a forradalmi kormány párizsi követe, aki 1849 tavaszától megváltoztathatatlan tényként kezelte, hogy perspektivikusan „Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent

² *Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Szerk. *Deák Ágnes.* Bp., 1992. Európa Könyvkiadó. Idézetek sorrendben 219, 189., 94., 218, 213., 159. és 277. – Palacky, Ostrozinski és mások föderalizálási terveire lásd *Rudolf Wierer: Der Föderalizmus im Donauraum.* Graz–Köln, 1960. Böhlau, 28–50.

István Magyarország is. Liberté, égalité és fraternité még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni” – írta Kossuthnak 1849. március 14-én.³ Wesselényi pedig, aki a Szózatban kifejtetteken túllépve már 1848. augusztus 25-én egyházi, nyelvi és közigazgatási szempontból egyaránt rendkívül nagyvonalú törvényjavaslatot terjesztett elő a „román ajkúak ügyében”, a Habsburgokkal való további együttműködés helyett 1949 elejére megfogalmazta a kis államok dunai szövetségének első vázlatos tervét. A Deutsche Reform 1849. április 12-i számában így magyarázta elképzelését: „Egy föderációs dunai köztársaságot óhajtok, a különböző államokból álló köztársaságra jellemző minden rugalmasságával együtt, amely teret enged minden nemzetiségnek. Keleten a dákórománokkal, délen a délszlávokkal, nyugaton a német államokkal további szövetségben föderalizálnánk. Magyarország így a központi államot alkotja, és Budapest Közép-Európa metropolisza lehetne”.⁴

Az egyéni (állampolgári) és kollektív (nemzetiségi) jogok köréről és ezek egymáshoz való viszonyáról, vagyis a polgári magyar állam belső berendezkedéséről és az ország külső kapcsolatrendszeréről az 1849. augusztusi bukás után emigrációba menekült és az itthon maradt magyar vezetők a következő években-évtizedekben egyaránt sokat gondolkodtak és írtak. A Habsburg Birodalom keretén belüli – témánk szempontjából tehát irreleváns – megoldási javaslatok elméletileg legigényesebbikét báró Eötvös József (1813–1871) dolgozta ki. A Habsburg Birodalom helyett a szomszédos kisállamokkal szoros együttműködésre lépő független, belsőleg pedig a kollektív nemzetiségi jogok széles körét biztosító Magyarország legismertebb koncepcióját pedig Kossuth Lajos vetette papírra.

Első konföderációs tervét Kossuth már 1849 októberében, a törökországi Viddinben felvázolta. Ez Lengyelországból, Magyarországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből (Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok) állt volna. Röviddel ezután, 1851-ben kidolgozta, majd 1859-ben tovább fejlesztette Magyarország első decentralizált államszerkezetű és a demokratikus önkormányzatiság elvén alapuló alkotmánytervét. Az amerikai alkotmányból, az európai liberális és demokratikus jogfilozófiákból, valamint a régi magyar municipalista hagyományból és a protestáns egyházak autonóm önszerveződési módszereiből egyaránt merítő tervezet az egyes nemzetiségek számára nemcsak a személyiségi elven alapuló kulturális autonómia intézményes lehetőségét biztosította volna, hanem a községi és megyei szintű döntéshozatal olyan körét is, amelyet napjaink államelméleti irodalma

³ Teleki László Válogatott Munkái. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1961. Szépirodalmi Könyvkiadó, II. köt. 27–28.

⁴ Idézi Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Bp., 2001. ELTE Eötvös Kiadó, 121.

általában a devolúció és/vagy a szubszidiaritás fogalmaival jelöl. Ezen is túl két esetben ment: Horvátországéban és a szerbek lakta Vajdaságéban. Horvátország számára igen laza társas kapcsolatot javasolt, ám jelezte: végső esetben a horvátok elszakadáshoz való jogát is elismeri. A Délvidék esetében pedig a megyehatárok nyelvi határokat követő újrarájzolásával és ennek alapján egy szerb autonóm terület (Szerb Vajdaság) kialakításával számolt.⁵

Magyarország belső berendezkedésének decentralizálása és demokratizálása Kossuth jövőképeének centrális eleme volt. Ez egészült ki a független magyar állam külkapcsolatainak új alapokra helyezésével, vagyis a térség államai közötti konföderációnak az eszméjével. Lengyelországgal, amely 1863-ban is sikertelenül próbálta meg szabadságát kivívni, Kossuth egyre kevésbé számolt. Annál inkább figyelt az Oszmán Birodalom több évszázados uralma alól fokról-fokra felszabaduló balkáni népek új államaira. 1862-es elképzelése szerint az ekkor már Dunai Szövetségnek nevezett konföderáció öt tagállamból (Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia) állt volna. A konföderáció közös ügyeit (külpolitika, külkereskedelem, vámok, hadsereg) szövetségi parlament és kormány intézte volna, minden évben más-más tagállam fővárosában berendezkedve. A szövetség államfőjét mindig a helyszínt biztosító tagállam adta volna. A tagállamok maguk határoztak volna a közös érintkezési nyelvről. Kossuth maga a franciát javasolta. Az egyes tagállamok belső alkotmányát a Magyarországra kidolgozott 1851–59-es tervezetei alapján képzelte el. Mivel a Dunai Szövetség terve bizalmas belső anyag volt, amely Kossuth tudta és engedélye nélkül a milánói L'Alleanza című lapban jelent meg, a meglepő publikálás után Kossuth megjegyzésekkel egészítette ki elgondolását (Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához). Az eredeti szövegben minden korábbi nyilatkozatánál messzebb menő engedményt tett a történeti magyar állam területi egységének rovására: nemcsak Horvátország önálló tagállammá válásához járult hozzá, hanem – igaz, egy megrendezendő népszavazás eredményétől függően – Erdélyéhez is. A helyreigazító megjegyzésekben ebben a vonatkozásban visszakozott: Erdély teljes különválását nem tartotta megengedhetőnek, legfeljebb széleskörű területi és politikai autonómiájának a biztosítását Magyarországon belül. „... az ország territoriális integritása s politikai egysége azon határ, melyet a nemzetiségi kérdések elintézésénél szentnek és sérthetetlennek kell tekinteni. Ezen határon belül mindent a nemzetiségi igényeknek, mit csak az igazság követelhet, a méltányosság kívánhat, s testvér testvértől, honpolgár polgártárstól igénybe vehet. De az országnak nyelvek szerinti feldarabolását s politikai egységének nyelvek szerinti szétszag-

⁵ Közli *Spira György*: Kossuth és alkotmányterve. Debrecen, 1849. Csokonai Kiadó, 49–82.

gatását hongyilkosságnak tartom, s abban részemről soha, de soha és semmi áron részes nem leszek”.⁶

Kossuth meg volt győződve arról, hogy ajánlata még a Felvilágosítók... megszorításai ellenére is olyan nagyvonalú gesztus, amely alapján joggal várható el a többi érintett nép nacionalizmusának hasonló mértékű önkorlátozása. Feltételezésében azonban csalódnia kellett. A két román fejedelemség 1859-es egyesülése után a román állam *raison d'être*-je egyre nyilvánvalóbban a három „ősi” román terület – Erdély, a Fejedelemségek és Besszarábia – egyesítése lett, míg a szerb politika vezérelvévé Ilia Garasanin 1844-ben papírra vetett tervezetének (*Nacertanie*) céljai, vagyis valamennyi délszláv terület Belgrád főhatósága alatti egyesítése váltak. 1861-ben még a korábban viszonylag mérsékelt szlovákok is saját tót tartomány (*Okolie*) kialakítását követelték a magyar vezetéstől. Kossuth ajánlata tehát, amelyre ma előszeretettel hivatkozunk előremutatóan demokratikus vonásaiért, a maga korában nem tartozott a megvalósítható elképzelések közé. Nemcsak azért, mert sohasem rendelkezett megfelelő nagyhatalmi támogatottsággal, hanem ezért sem, mert a nemzetiségeknek és a balkáni államoknak túl kevés, a magyar politikai elit többségének, amely már a Béccsel kötendő kompromisszumra készült, pedig túlon túl sok, illetve önkorlátozó volt.

Wesselényi és Kossuth Duna konföderációs terveit a reálpolitikai indítatású, ám az adott korban és viszonyok között megvalósíthatatlan tervek között tartja számon a magyar történelmi emlékezet. Az autodidakta Tánácsics 1857-ben készült Hét nemzetiség szövetsége című elaborátumát viszont teljes joggal a jó szándékú, ám naiv és több szempontból végiggondolatlan ábrándos utópiák közé sorolhatjuk.

Tánácsics kiindulópontja azon apriorisztikus feltételezés volt, hogy szerzetlen (hódításon és osztozkodáson alapuló) létrejöttük és soknemzetiségű jellegük miatt Európa három nagy birodalma, az osztrák, az orosz és a török elkerülhetetlenül fel fog bomlani. Feltehetően a nyugati lengyel területek bekebelezése miatt ezt a sorsot szánta Poroszországnak is. A felbomlás következtében viszont – folytatta gondolatmenetét – többnyire „oly kis tartományok és nemzetiségi töredékek” keletkeznek, amelyek önálló állami életre nem alkalmasak, ezért előbb vagy utóbb ismét valamely hatalmas szomszédjuk uralma alá kerülnek. E három, illetve négy birodalom területén élő népeknek ezért „részint rokonszenvből, részint saját hasznuk eszközlése tekintetéből” „tartós szövetségre” kell lépniük. Tánácsics hét – félrevezetően „nemzetiség”-nek nevezett – politikai-területi egység szövetségével számolt. Ezek a következők voltak: (1) Magyarország történelmi határai között – beleértve nemcsak Horvátországot, hanem Dalmáciát is –, amelyet „már csak

⁶ Kossuth Lajos Iratai. VI. köt. Szerk. *Kossuth Ferenc*. Bp., 1898. Athenaeum, 9–23.

fekvésénél fogva is központul kell tekintenünk”; (2) Olaszország, amely a kis itáliai államok egyesüléséből fog kialakulni; (3) Németalföld vagy Svájc, amely alatt az osztrák és szlovén hegyvidéket értette Isztriával és Svájjal együtt, míg a Bécs körüli Alsó- és Felső-Ausztriát függetlenként vagy Németország részeként képzelte el; (4) Cseh Állam Morvaországgal és Sziléziával együtt; (5) Lengyelország régi határai között; (6) Románország Havasalfölddel, Moldvával és Besszarábiával együtt, ám Erdély nélkül, (7) Szerbország vagy Illírállam Boszniával és Montenegróval és a déli szigetekkel együtt, ám Dalmácia nélkül, s feltéve, hogy „orosz–szláv világbirodalmi ábrándjaiból kivetkőzik”.

A hét politikai-területi egység illetően kialakításának indokairól Táncsics nem szólt. Csupán „Németalföld–Svájc” esetében utalt a domborzati viszonyok azonosságára és az ebből adódó életmódbeli hasonlóságokra. Önmagával is ellentétbe kerülve egyebekben általában a történetiséget, vagyis az állami hagyományt vette figyelembe, s a nemzetiségi elvet csak igen korlátozottan. Az államszövetség szerkezetéről és működéséről valamivel részletesebben írt. Úgy képzelte, hogy minden államnak két államfője (elnöke vagy királya) lenne. A 14 legfőbb hivatalnok közül hét saját államában gyakorolná közjogi funkcióit, a másik hét pedig állandóan a szövetség központjában, Budapesten tartózkodna, s naponként tanácskozna a közös ügyekről. A pénz, vám és mértékegység mindegyik tagállamban közös lenne volna, ám a külpolitika csak részben. Egy-egy tagállam külföldre akkreditált követe egyszerre jelentett volna saját államának és a hét Budapestre delegált államfőből álló legfőbb szövetségi testületnek (népkongresszus). Ha tehát az egyik tagállam már küldött követet Párizsba, akkor a másik hat mentesült volna e feladat alól. A népkongresszus és az tagállamok közötti esetleges ellentétek feloldását a szöveg nem érintette, s nem szólt a honvédelem, illetve hadügy kérdéseiről sem.

De mikor és hogyan fog megalakulni ez az államszövetség? Táncsics válasza szerint kellő felvilágosítás után és forradalmi módon, vagyis fegyveres felkelés útján. A hét nemzetiség nyelvén közös Nyilatkozványt kell ki nyomtatni, s miután ez kellően elterjedt a nép között, ki kell egyenesíteni a kaszákat és vasvillát kell ütni a dorongra. „A talán ellenszegülő katonaság csak egyszer lőhet, aztán a sokaság egyszerű házi fegyverével tönkreteszi; a katonaságnak más része józanabb, hazafi érzelmű része a néphöz tér át...”.

Táncsics feltételezte, hogy rejtékhelyén, a külvilágtól elzártan elképzelt államszövetsége az európai „békének tartós alapja lesz”, s egyben példaként fog szolgálni minden más kisebb európai nemzetnek. Vagyis további hasonló szövetségek létrejöttével számolt. Egész Európa egységesülését ugyanak-

kor nem tartotta kívánatosnak. Az – mint írta – túlon túl hatalmas lenne, s egy ilyen „roppant hatalomra” semmi szükség.⁷

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő félévszázad a magyar történelem egyik sikerkorszaka volt. A birodalmi méretek által is ösztönzött rendkívül dinamikus gazdasági növekedés lehetővé tette a modern szociálpolitika alapjainak kiépítését, valamint a nemzeti kultúra alapintézményeinek látványos fejlesztését és a még hiányzókat létrehozását. A társadalom modernizációja és az urbanizáció felgyorsította a nem magyar lakosság akkultúrációját és asszimilációját. A magyarok aránya 1910-re Horvátországgal együtt 48, Horvátország nélkül 54%-ra nőtt.⁸ A századvég és a századelő magyar szellemi és politikai elitjét ezek a fejlemények olyan mértékű optimizmussal töltötték el, amely a magyar politikai gondolkodást az 1526-os mohácsi vereség óta nem jellemezte. Ez az optimizmus különféle délibábos és gyakran expanzív, imperialista tervek táptalajává vált. E tervek közül néhány az adott államkereteken túlmutató regionalizmus szempontjából is figyelmet érdemel. Ezek közé tartozott Hoitsy Pál (1850–1927) csillagász, főreáliskolai tanár, 1892 és 1910 között országgyűlési képviselő utópiája, aki Friedrich Ratzel és általában a geopolitika determinisztikus szempontjait Magyarországra és Délkelet-Európára alkalmazva földrajzi szükségességként mutatta be a magyar állam balkáni expanzióját. „... egy nemzet uralmának térbeli határait – olvashatjuk 1894-es munkájában – nem a véletlen szabja meg, hanem a geográfiai viszonyok. Minden nemzet utalva, sőt kényszerítve van rá, hogy bírja az egész földet, melynek vizei az ő főfolyamába ömlenek. Ez okon történt, hogy a magyar nemzet, mihelyt ereje volt hozzá, foglalásokat tett keleten, s vagy uralma, vagy pedig fennhatósága alá hajtotta a népeket egészen a Balkán vízválasztójáig. Ez a kényszerítés be fog állani a jövőben is. Hatalmunkat ki kell terjesztenünk Kelet felé, akár akarjuk, akár nem.” Az államalakulás más tényezőit Hoitsy másodlagosnak, a 18. századtól egyre fontosabbá váló nemzeti-nemzetiségi eszmét pedig lényegében elhanyagolhatónak vélte. A nacionalizmus ereje – írta a kor uralkodó eszméjéről – „hanyatlóban van”, s így már „nincs meg az az ereje, hogy útját tudja állani egy erőteljes magyar politikának Kelet felé”. A „függetlenség önmagában a boldogulhatásra nem elég”, a nemzetiségi eszme erejénél „hatalmasabbnak bizonyosodott az érdek hatalma”, s ezt mára a „nagy szerb császárságról álmodó” belgrádi és a Tiszáig terjedő „nagy dákoromán birodalom” ábrándját kergető bukaresti politikusok egyaránt belát-

⁷ *Táncsics Mihály*: Hét nemzetiség szövetsége. In: Táncsics Mihály Válogatott Írásai. Bp., é. n. Táncsics Könyvkiadó, 234–262.

⁸ *Lökkös János*: Trianon számokban. Az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon. Bp., 2000. Püski, 195–196.

ták”.⁹ Így azután nemcsak Dalmácia és Bosznia fog Magyarországhoz csatoltatni, hanem valamilyen formában előbb vagy utóbb Szerbia és Románia is, sőt „Szófiában is hangzatos lesz a magyar nyelv, s közvetlenül érvényesül ott a magyar befolyás”. És persze az uralkodó – az osztrák császár és a magyar király – is Budára fog költözni, s a jövő Magyarországa így „Hatalmasabb lesz [...] mint a minő volt Hunyadi Mátyás alatt”.¹⁰

Egy másik „nagy magyar” tervkovács, az Oxfordban és Harvardon tanult vallásfilozófus, György János (1877–1929) Hoitsy ideájánál is merészebb elképzeléssel állt elő a 20 század első éveiben. A Kárpátoktól a Földközi tengerig és a Szudétáktól a Fekete tengerig terjedő régió népei – írta egyik munkájában – két nagyhatalom, az orosz birodalom és a német császárság közé vannak ékelve, és ha „létük biztosításáról idejekorán nem gondoskodnak, természeti törvény szükségére szerint kell a nagy erővel terjeszkedő orosz és német birodalom által elnyeletniök”. A teendő ezért a Habsburg Monarchia és a balkáni államok – beleértve Görögországot is – egyesülése egy államszövetségben. Ez a 180 milliós birodalom, amelynek területe több mint kétszeresen múlná felül Németországot, gazdaságilag lényegében önellátó és domborzati viszonyainak köszönhetően szinte legyőzhetetlen lenne. A szövetség belső berendezkedését illetően György Kossuth 1862-es tervzetéből indult ki, amit azonban egészében véve „túlzottan szabadelvűnek” minősített. György kivitelezhetetlennek tartotta, hogy „minden község és megye saját nyelvén írhasson fel a központi kormányhoz”, s azt is, hogy a szövetségi parlament tagjai saját anyanyelvükön szólaljanak fel. Ez – mint írta – „bábéli zűrzavart” eredményezne. „Lehetetlenségnek” tartotta tovább azt is, hogy az államszövetség székhelye évről-évre vándoroljon a tagállamok fővárosai között, miként azt is, hogy „a szövetség fősége egyik államról a másikra szálljon”. Magyar nacionalistaként ehelyett úgy gondolta, hogy „A megalkotandó államszövetségben a magyar-osztrák birodalomnak kellene a nálánál kisebb és csak félakkora népsűrűséggel bíró Balkán félsziget országait a fejlődésben biztosítani és vezetnie.” A szövetség „középpontjául” pedig – vélte – „Magyarország kínálkozik a legtermészetesebben”.¹¹

Közvetlenül a háború előtti években a magyar imperializmusnak, amely persze jobbára csak a vágyak szintjén jelentkezett, s a kormánypolitikára csak minimális hatással volt, még nagyra törőbb változata született meg: az ún. turanizmus. A magyarság ázsiai gyökereit és a magyar nyelv belső-ázsiai

⁹ Hoitsy Pál: Jövönk s az uralkodóház. Geológia mint politikai tényező. Bp., 1894. Révai, 125. és 82–85.

¹⁰ Hoitsy Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Bp., 1902. Lampel Róbert, 27.

¹¹ György János: A dunai és balkáni államok szövetsége. Kolozsvár, 1910. Idézetek: 8., 10., 15. és 289.

nyelvekkel való rokonságát hangsúlyozva ez a szellemi-politikai áramlat nemcsak a Balkánt, hanem a Kaszpi-tenger és a Pamír hegység közötti ázsiai területeket is a magyar gazdasági és kulturális behatolás célterületének tartotta. „A magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll és bizonyos, hogy a germánság és szlávtság fénykora után a turánság virágzása következik. Reánk magyarokra, ez óriási ébredező hatalomnak nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy hatszáz milliós turánságnak szellemi és gazdasági vezérei legyünk” – olvashatjuk az 1910-ben alakult Turáni Társaság Lapjának, az 1913-ban indult Turánnak a programadó közleményében.¹²

A századvég és a századelő lendületes és erőteljes duzzadó, ám ugyanakkor csalóka illúzióktól is terhes világában megfogalmazódott – az 1526-os mohácsi vereség előtti középkori magyar birodalomra emlékeztető – nagyhatalmi elképzelések az I. világháború éveiben jutottak tetőpontjukra. 1914 és 1918 között több tucat olyan emlékirat, brosúra és könyv, sőt vers és drámai alkotás jelent meg, amelyek megamolás szerzői egy Kárpátokon túl terjeszkedő „magyar-osztrák”, illetve magyar vezetésű birodalom létrejöttét prognosztizálták. Ezek egy része kapcsolódott Friedrich Naumann (1860–1919) 1915 őszi megjelent *Mitteleuropa* című könyvéhez, amely egy olyan nagy, csaknem egész Európára kiterjedő gazdasági és kereskedelmi együttműködést körvonalazott, amelynek a magja Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia vámuniója lett volna.¹³ A Huszadik Század című folyóirat, amely a polgári radikális értelmiség reprezentatív fóruma volt, 1916-ban vitát is rendezett Naumann elképzeléséről. A vita résztvevőinek egy része – például a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond (1879–1929) és a keresztényszocialista Giesswein Sándor (1856–1923) – a hagyományos német imperializmus trójai falovaként értékelte a könyvet.¹⁴ Mások, például a polgári radikálisok vezéralakjának számító Jászi Oszkár (1875–1957) viszont egyetértett Naumann és általában a közép-európai eszme híveinek ama gondolatával, hogy a kisállamiság és a kereskedelmi forgalmat akadályozó vámhatárok a gazdasági és kulturális fejlődés gátjai. A nagy államterületeket és a nagy gazdasági egységeket viszont csak az olyan fejlett kultúrájú népek tudják megvalósítani, mint a német. „Középeurópa német hegemonia alatt, s a Balkán magyar vezetés alatt: ez a derengő új idők perspektívája” – jelentette ki 1916-ban, emlékeztetve Friedrich List (1789–1846), Wesselényi és mások közel egy évszázaddal korábbi elképzeléseire. A német–magyar vezetésű

¹² Közli *Teleki Pál*: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. *Ablonczy Balázs*. Bp., 2000. Osiris Kiadó, 9–13.

¹³ *Friedrich Naumann*: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915. Magyar kiadása: *Naumann Frigyes*: *Közép-Európa*. Bp., 1916.

¹⁴ *Kunfi Zsigmond*: *Középeurópa*. In: *Huszadik Század*, 1916. XXXIII. köt. 409–424.

„Közép-Európát” Jászi egyébként az Európai Egyesült Államok létrejöttének, és az egységes európai kultúra kialakításának irányába tett olyan első lépésként fogta fel, amely egyben minden további háborúnak is elejét venné.¹⁵

A háború második felében Jászi elképzelése jelentősen módosult. Az Oroszország 1917-es összeomlása után körvonalazódó keleti német expanzió láttán kiábrándult a jövő német vezetésű Közép-Európájából, amelyet immár túlon túl „agresszív” és „militarisztikus” képződménynek látott. Ehelyett „az európai kultúra egész területének összefoglalásában” bízott, illetve „egy közös nemzetközi” szervezetben. Intenzíven foglalkoztatta a kelet-közép és délkelet-európai népek együttműködése is. Ezzel összefüggésben 1918 tavaszán részletes tervet dolgozott ki a Monarchia föderalizálásáról és a dunai-balkáni térség integrációjáról. Elfogadva a horvátok régi követelését Jászi a birodalom öt egyenlő jogállású egységre osztását javasolta. Ez az öt egység azonban nemcsak a Monarchia 1914-es területeit, hanem – Wesselényi elképzelésére emlékeztetve – Orosz–Lengyelországot, Szerbia nagy részét és Montenegrót is magába foglalta volna. „A Monarchia mai kereteiben – hangsúlyozta az 1918–19-es forradalmi kormány nemzetiségügyi minisztere – az új egyensúly nem teremthető meg”; „... a dunai egyesült államoknak a léte összeegyeztethetetlen a délszláv feldaraboltságával és a lengyelég alapvető részeinek széttagoltságával”. A föderalizált birodalom területi-politikai egységei így módon a következők lettek volna: (1) Ausztria, azaz az osztrák örökös tartományok német magja; (2) Csehország történelmi határai között, tehát Szlovákia nélkül; (3) Lengyelország közel 200 ezer négyzetkilométernyi területen 20–21 millió lakossal; (4) Magyarország történelmi határai között, de Horvátország nélkül; (5) Illyria 170 ezer négyzetkilométeren és mintegy 10 millió fővel, a bolgárok és a magyarországi (vajdasági) szerbek kivételével az összes délszláv népet egyesítve.

A magyar politikai gondolkodás hagyományainak megfelelően a történeti magyar államot tehát Jászi sem akarta föderalizálni, s Erdély és Románia vagy Szlovákia és Csehország egyesülését a leghatározottabban ellenezte. A föderalizálás földrajzi-gazdasági és közjogi-territoriális feltételei ez utóbbi esetekben – hangsúlyozta – nem állnak fenn. Lebecsülve a lengyelek ellenállását, elképzelhetőnek tartotta viszont Kelet-Galícia átengedését Ukrajnának. Az öt föderatív egységen, s különösen a továbbra is soknemzetiségű Magyarországon belüli nemzetiségi problémák kezelését Jászi az emigráns Kossuth 1851-es és 1862-es alkotmányterveinek, illetve Karl Renner (1870–1950) háború előtti években kidolgozott személyi elvű nemzeti auto-

¹⁵ *Jászi Oszkár*. Háború és kultúra. In: Huszadik Század, 1914. és uő: A közép-európai gazdasági közeledés. In: Huszadik Század, 1915. XXXI. 130. (idézet innen)

nómiáinak a koncepciója alapján képzelte el. Ennél tovább egy esetben, Erdélyében lépett. Itt a széles körű területi autonómiát is lehetségesnek tartotta, noha nem román nemzeti, hanem történeti-regionális, tehát transzilván alapon.

A tagállamok közötti érintkezés és az szövetségi ügyek intézése szempontjából Jászi ugyancsak Kossuth javaslatait vette alapul. A szövetségi intézményekben mind az öt tagállam egyenrangú képvisellel rendelkezett volna, s az öt nyelv bármelyikét használni lehetett volna. A „birodalmi gyűlés” mindegyik évben más-más tagállam fővárosában ülésezett volna, míg a többi közös szerv állandó székhellyel, de decentralizáltan, az államszövetség egész területén szétszórva működött volna.

A dunai és a balkáni népek sorsa – jövendölte Jászi – a Monarchia jövőjétől függ. Ha fennmarad és korszerűsödik, akkor a pánorosz és a pángermán nyomásnak egyaránt ellent fog tudni állni, sőt „olyan vonzerőt gyakorolna a többi Balkán-államokra: Romániára, Bulgáriára és Görögországra is, hogy azok előbb-utóbb csatlakoznának hozzá”. A Monarchia dezintegrálódása, illetve feldarabolása esetén viszont az új kisállamok „örökké marakodó Pufferstaatjai volnának Németországnak és Oroszországnak”.

Jászi éppen annyira irreális, mint amennyire ésszerű elgondolásának egyik legnaivabb eleme annak feltételezése volt, hogy a Visztula és a Duna medencéje mellett az egész Balkánt is uraló Habsburg Birodalom „a német nép óriási többsége szempontjából csak örvendetes és rokonszenves lehet”. Ez már Wesselényi korában sem volt igaz, Jásziéban, a német császárság létrejötte után és az I. világháborús tapasztalatok birtokában pedig kimerítette a politikai vakság fogalmát.¹⁶

Monarchia föderalizálása és nagyhatalmi státusának az új európai egyensúllyal összhangban történő megerősítése sokáig a leendő győztesek körében is mérlegelt lehetőség volt. 1918 tavaszára azonban az az elgondolás kerkedett felül, amely a Monarchia nemzetiségeinek államalapítási törekvéseit karolta fel. Ez a döntés a Monarchia és a történelmi Magyarország sorsát egyaránt megpecsételte. Az 1918 őszen kezdődő dezintegráció, majd az ezt szentesítő 1920-as trianoni békeszerződés a magyar társadalmat felkészületlenül érte, és ezért heves, változatos és ellentmondásos reagálásokat váltotta ki belőle. E reagálások közös vonása a békeszerződés területi előírásainak revíziójára vonatkozó követelés volt. Ehhez kapcsolódva vagy ettől függetlenül ugyanakkor az expanzív imperializmus és a regionális együttműködés különböző formáira vonatkozó tervek is nagy számban láttak napvilágot, sőt

¹⁶ *Jászi Oszkár*: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp., 1918. Új Magyarország Rt., Idézetek: 72. és 76–78.

megjelent a magyar politikai gondolkodásból addig jórészt hiányzó összeurópai együttműködés gondolata is.

Az expanzív imperializmus elsősorban egyes katonatiszti köröket és a turanistákat jellemezte. A Horthy Miklós (1868–1957) fővezér, majd kormányzó körüli tisztek 1919–1920-ban úgy képzeltek, hogy a különböző német, osztrák, bolgár és fehér orosz katonatiszti csoportokkal együttműködve gyorsan reváns vehető a győzteseken. A győzelem után e terv szerint Magyarország nemcsak minden korábbi területét kapta volna vissza, hanem – a régi expanzív elképzelések szellemében – megillette volna Szerbia és Románia egy része is egészen a bolgár határig, valamint a duklai szoroson túl egy hídfőállás Galíciában.¹⁷ A turanisták elsősorban ugyancsak a Balkán, ám azon túl Ázsia felé is tekintettek. Paikert Alajos (1866–1948), a Turáni Társaság elnöke 1925-ös programadó írásában „a turáni államok gazdasági, kulturális és politikai szövetségét” tűzte ki célul, s példaként az Al-Duna szabályozásával „Ázsia felé” tekintő Széchenyi szellemét idézte. „Szent István és Mátyás birodalmának” a helyreállítását célul kitűzve hasonló programot fejtett ki a Magyarország Turán Szövetség vezetője, Cholnoky Jenő (1870–1950) földrajz professzor is.¹⁸

A turanisták által életben tartott birodalmi gondolatot az 1920 és 1944 közötti ún. Horthy-korszak politikai pártjai közül Szálasi Ferenc (1897–1946) nyilaskeresztes, majd hungarista mozgalma karolta fel. A nemzeti Akarat Pártjának programjaként elfogadott 1935-ös Cél és követelésekben szereplő „Hungária Egyesült Ösföldek” nemcsak az 1918 előtti Magyarországot foglalta volna magába, hanem – „átnyúlva az Adriai-tenger partvidékéig” – Boszniát és Dalmáciát is. Később, amikor 1943-ban Szálasi német mintára „életterekre” osztotta Európát, már egész Délkelet-Európa „nép törmelékhalmozatát” a hungarista, vagyis a magyarok vezette „Kárpát-Duna” élettérbe sorolta.¹⁹ A nyilas, illetve hungarista mozgalom birodalmi elképzeléseit Baráth Tibor (1906–?), a kolozsvári egyetem történész professzora részletezte és ágyazta történeti keretekbe. A századfordulós földrajzi determinizmus érvrendszerét felújítva és ezt párosítva a Hitler alatt jelentős befolyásra szert tett német geopolitikai iskola frazeológiájával, továbbá a magya-

¹⁷ Magyar Országos Levéltár. K 429 (Kozma Miklós iratai). Adatgyűjtemény, 1920–1922. 8–19. Vö. *Bruno Thoss*: Der Ludendorff-Kreis 1919–1923. München, 1978. 362–410. és *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér. Kozma Miklós. I. köt. Bp., 2000. PolgART, 79–80.

¹⁸ *Paikert Alajos*: A turáni gondolat politikai vonatkozásai. Pécs, 1925. Turáni Társaság és Dr. Cholnoky Jenő nagyvezér: A magyarországi Turán-Szövetség. Bp., 1922. Magyarországi Turán-Szövetség.

¹⁹ *Szálasi Ferenc*: Cél és követelések. Bp., 1935. Egyetemi nyomda 2–3. és uő: Nagytér, élettér, vezetőnép. Sydney, 1978. Hungarista Mozgalom, 22–44.

rok „különleges politikai érzékével” és államalkotó képességével kapcsolatos mítoszokkal Baráth elkerülhetetlen szükségszerűségként mutatta be „Kárpátmedence észak-balkáni vezető szerepét”.²⁰

A két világháború közötti és a második világháború alatti magyar politikusok túlnyomó többségét a turanistákéhoz, Szálasiéhoz vagy Baráth Tiboréhoz hasonló birodalmi elképzelések nem jellemezték. Bár a Szent Istváni Magyarországot újjászületésében – Horvátországgal vagy nélküle – sokan reménykedtek, és erről sokat írtak és beszéltek is, az 1918-as határokon túlmutató revíziós követelésekkel egyetlen más párt és ismert politikus sem állt elő. Annál többen gondolkodtak a regionális együttműködés olyan formáiról, amelyek az 1918–1920 dezintegrálódás magyarságra nézve hátrányos gazdasági, biztonsági és etnikai konzekvenciára részben vagy egészben gyógyírt jelenthettek volna.

Az első regionális szövetség tervével vezető erdélyi politikusok – gróf Bethlen István (1874–1946), gróf Teleki Pál (1879–1941) és gróf Bánffy Miklós (1874–1950) – jelentkeztek még 1919 őszén. A román politikusoknak átadott javaslatukban olyan státust kértek Erdély számára Románián belül, mint amilyen 1867 és 1918 között Magyarország rendelkezett a Monarchiában. Közös lett volna tehát az uralkodó, a külügy, a hadsereg, a pénzügy, a jegybank és a vám, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényhozás és központi kormányzás. Egyebekben Erdély teljes állami önállóságot élvezett volna. A viszály illetően rendezése esetén Magyarország szoros gazdasági és politikai szövetségre – egyes elképzelések szerint perszonálunióra – lépett volna Romániával. Ennek az Olaszországra támaszkodó román–erdélyi–magyar trializmusnak, amelyhez Lengyelország csatlakozását is örömmel vették volna, a magyar politikusok „Monarchia-pótló”, defenzív funkciót szántak a térséget hagyományosan fenyegető orosz és az újabban jelentkező német expanziós törekvésekkel szemben.²¹ A román–magyar–lengyel együttműködés gondolatát különösen Bethlen István, az 1921 és 1931 közötti miniszterelnök pártolta, aki erre részben biztonsági okokból, részben Erdély miatt a későbbiekben is többször visszatért. „... a közép-európai védelem főpilléreit – írta például egyik bizalmas emlékiratában 1940 tavaszán – a magyarok, lengyelek és románok kell, hogy majd alkossák. Ezen az úton egy körülbelül 60 millió lakossal bíró blokk alakulna Németország és Oroszország közt, amely, ha elsősorban Olaszországra támaszkodna

²⁰ Baráth Tibor: Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében. Kolozsvár, 1943. Nagy Jenő és Fia, 23–41.

²¹ A tervezetet közli és elemzi Ignác Romsics: Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen. In Ungarn-Jahrbuch Band 15. (1987) Hrsg. Von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl. München, 1987. Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 74–93.

és ha fokozatosan megszilárdítaná a maga egységét pénzügyi és gazdasági téren is, komoly és hatékony szerepet tölthetne be az európai egyensúly helyreállítása és fenntartása érdekében, [...] Ez a konstrukció biztosítaná egyúttal a kisebb nemzetek függetlenségét a jövőben, amely ma a legnagyobb mértékben forog Európa ezen pontján veszélyben.”²²

Bethlentől eltérően, aki elsősorban a biztonsági szempontokat hangsúlyozta, Hantos Elemér (1881–1942) pénzügyi szakember, 1910 és 1918 között képviselő, 1916-ban államtitkár, majd 1924-től a Népszövetség gazdasági szakértője a Monarchia felbomlásával kialakult áldatlan gazdasági állapotokból indult ki, s ezek megszüntetése érdekében dolgozott ki terveket. Úgy ítélte meg, hogy a Duna-medencében, pontosabban a Monarchia utódállamai által elfoglalt területen maradéktalanul adottak a regionális „térgazdálkodás”, vagyis a csaknem teljes önellátás feltételei. A természeti erőforrások gazdagsága, valamint a közös múlt és termelési tapasztalatok alapul szolgálnak ahhoz, hogy a térség a világgazdaság önálló egysége legyen. Ahhoz azonban, hogy ez megvalósuljon, a közlekedés-, pénz- és kereskedelempolitika összehangolására, illetve egy következő lépésben vám- és valutaunióra, valamint teljes körű gazdasági kooperációra lenne szükség.²³

A „közép-európai gazdasági szövetséggel” kapcsolatos elképzeléseit Hantos először a bécsi Neue Freie Presse hasábjain fejtette ki 1923-ban. A későbbiekben számos előadásban, tanulmányban és kisebb könyvben ismételte meg, illetve egészítette ki gondolatait. Ösztönzésére alakultak meg a budapesti, bécsi és brünni Közép-európai Intézetek, valamint a genfi Centre d'Études de l'Europe Centrale, továbbá a bécsi Mitteleuropäische Wirtschaftstagung. Bár Hantos olykor Németországot is beleértette Közép-Európába, s az 1920-as években mint partnerrel kifejezetten számolt is vele, az 1930-as évek elejétől rezerváltabbá vált. 1934-ben melegen üdvözölte a németellenes éllel is rendelkező olasz–osztrák–magyar gazdasági együttműködést, és a kisantant országokat arra biztatta, hogy ők is csatlakozzanak a preferenciális szerződésekhez. Ennek és néhány más fellépésének – valószínűleg okkal – a német sajtó németellenes élt tulajdonított. Az 1930-as évek második felében, amikor a német kereskedelempolitika egész Délkelet-

²² Az emlékiratot közli *Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. *Romsics Ignác*. Bp., 20., Osiris, 362–385.

²³ *Elemér Hantos: Das Geldproblem in Mitteleuropa*. Jena, 1925. Verlag von Gustav Fischer; uő: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa*. Jena, 1925. Verlag von Gustav Fischer; uő: *Der Weg zum neuen Mitteleuropa – Die wirtschaftliche Neugestaltung*. Berlin, 1933. Mitteleuropa Verlag; uő: *Die Neuordnung des Donauraumes*. Berlin, Wien, 1935. Carl Heymanns Verlag, Oesterreichischer Wirtschaftsverlag.

Európát a német gazdasághoz kapcsolta, Hantos elképzelései minden aktualitásukat elvesztették.²⁴

A biztonságpolitikailag motivált román–magyar–lengyel együttműködés és a főleg gazdasági megfontolásokra épülő Közép-Európa-gondolat mellett a két világháború közötti magyar regionális elképzelések harmadik típusa a kelet-közép- és délkelet-európai népek, illetve államok összességének kooperációjára irányult. Ennek egyik legismertebb képviselője az író Szabó Dezső (1879–1945) volt. Idevágó nézeteit először 1929-ben, majd részletesebben 1935-ben fejtette ki. „Kelet-Európa”, vagyis az Északi tenger és a Földközi tenger, illetve a német és az orosz nyelvterület közötti régió államait – beleértve északon Lengyelországot, délen Görög- és Törökországot is – Szabó szerint a nyelvi és etnikai sokféleség ellenére rendkívül sok történelmi, kulturális és pszichikai azonosság, illetve hasonlóság rokonította. Ilyennek tartotta a gazdasági-társadalmi elmaradottságot, a mezőgazdaság és a parasztság túlsúlyát, a városiasodás és a polgárosodás alacsony fokát, valamint a polgárság és az arisztokrácia telítettségét „idegen elemekkel”, különösen németekkel és zsidókkal. Közös ezeknek az országoknak a biztonságpolitikai érdeke is, hiszen – mint írta – valamennyiüknek „két nagy közös lidércnyomása van: Németország és Oroszország. Németország a maga roppant gazdasági és katonai szervezetségével s letörhetetlen imperiálizmusának keleti terveivel. Oroszország lakosainak óriási számával, területeinek mérhetetlen erőforrásaival. És azzal az állandó, megokolt ijesztéssel, hogy a mostani hatalmas, bolsevista szervezésű Oroszország a közeljövőben könnyen átcsaphat egy irtózatosszerű imperiálista nácionálizmusba”.

De miben állana a „Keleteurópai Államok” együttműködése, vagyis az integráció mely formái és szintjei lennének kívánatosak és egyben elérhetőek? Szabó szerint a kooperáció mindenekelőtt „katonai szövetséget és közös védelmet” jelentene minden tagállam számára és minden külső hatalom támadásával szemben. A hadseregek ugyanakkor megmaradnának nemzeti irányítás alatt. Másodsorban „Jelentene az egész keleteurópai összefogás részére egy legfelsőbb külügyi orgánus megteremtését”, amely a külügyminiszterekből állna. Az egyes tagállamok külügyi szervezete, beleértve a saját diplomáciai képviselőt is, azonban megmaradna. A gazdasági együttműködés terén sem vám- sem valutauniót nem tervezett, csupán az egymás közötti árucseré összehangolását. Kulturális téren a nemzeti művészetek és tudományok akadálytalanul fejlődnének, csupán arról kellene gondoskodni, hogy a tagállamok iskoláiban, különösen egyetemeken tanítsák egymás történelmét, néprajzát, nyelvét. Az együttműködés részleteinek és konkrét formáinak a kidolgozása céljából Szabó javasolta egy közös tanácskozó testület életre

²⁴ *Németh István*: *Európa-tervek 1300–1945*. Bp., 2001. ELTE Eötvös Kiadó, 215–220.

hívását Budapesten, továbbá egy „hatalmas folyóirat” kiadását Keleteurópa címmel.

A revízióról, amely a kor magyar politikájának alfája és omegája volt, Szabó igen mérsékelten nyilatkozott. Bár a határok spiritualizálódását ábrándnak tartotta, azt maga is feltételezte, hogy „a határoknak lassanként egész más jelentősége lesz. Az a folytonos ellentétekre vezető politikai és gazdasági jelentésük, mely ma még megvan, fokozatosan szűnni fog, s úgyszólván inkább a közös pszichéjű történelmi egységek öntudati elemeivé nemesülnek.” Vagyis az együttműködést lényegében fontosabbnak és előbbre valóknak gondolta, mint a revíziót.²⁵

Kelet-Közép- és Délkelet-Európai népeinek demokratikus, az expanzív jellegű századfordulós elképzelésektől mentes együttműködése a kor más íróit és értelmiségeit is jellemezte. Közéjük tartozott Németh László (1901–1975), aki a kelet-európai népek „tejttestvériségéről” cikkezett és arról, hogy ebben az összefogásban a magyarságot semmiféle különleges szerep nem illeti meg. „Az utolsó száz évben – utalt a nemzetté válás megkésett, de előrehaladó balkáni folyamataira – a mezítlábasok cipőt húztak, s mi viszonylagos előkelőségünkben meglehetősen kipottyantunk. Rokontalan, semmibe vett, elhagyott nép lett belőlünk; előjogainkat hiába emlegetjük...”²⁶ Vagy Fábrián Dániel (1901–1980), aki az egyik ifjúsági szervezet lapjában írta 1929-ben: „Úgy érezzük, hogy a Duna-medencének, sőt egész Keleteurópának új alapokra van szüksége. Az a meggyőződésünk, hogy a jövő csak a dunai fajták testvériséget, őszinte, demokratikus összefogása lehet”. Ezekből a sokágú törekvésekből nőtt ki 1934-re az a fiatal írókból és társadalomkutatókból álló Dunai Tudós Társaság, amely azt tűzte ki célul, hogy „a középeurópai népekkel foglalkozó tudományok ápolása révén” előkészítse a „Dunamedence Népi Államainak Szövetségét”.²⁷

Az összeurópai együttműködés gondolata, amely az I. világháború végéig csak esetlegesen és általánosságban tűnt fel a magyar politikai irodalomban, a két világháború között ugyancsak számos követőre talált. Első propagátora Pásztor József (1873–1942) író volt, aki nem sokkal a békeszerződés aláírása előtt, 1919-ben jelentkezett egy ilyen tervvel. Értesülve a Párizsban tanácskozó békekonferencia vitáiról Pásztor úgy vélte, hogy igazsá-

²⁵ Szabó Dezső: Az út – előre. Kritikai Füzetek 2. Bp., 1929. 3–42. és uó: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. In: Szabó Dezső: Az egész látóhatár. Tanulmányok. I. köt. Bp., [1939]. Magyar Élet, 211–236. (Valamennyi idézet innen.)

²⁶ Németh László: Tejttestvérek (1932) és Kisebbségi sors (1935). In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. I. köt. Szerk. Ring Éva. Bp., 1986. Magvető Kiadó, 254–256. és 331–336.

²⁷ Sándor László: A dunai népek együttműködésének kérdése. In: Helyünk Európában, i.m. I. köt. 359–363.

gos és minden érintett által elfogadott határokat nem lehet megvonni. Ezért rendkívül radikális, ám teljesen irreális elgondolással állt elő. Az javasolta, hogy az Amerikai Egyesült Államok példáját követve Európát az addigi politikai határok teljes negligálásával 4–8 millió lakossal rendelkező olyan új államokra kellene osztani, amelyek „nemzetiségi szempontból lehetőleg homogének legyenek és lehetőleg természetes földrajzi határokkal rendelkezzenek”. Az új államok belsőleg függetlenek lennének, ám a hadügy, a külügy, a kereskedelem, a pénz- és mértékrendszer és a közlekedési ügyek közösek lennének. A közös parlament és a központi szervek nyelvüül Pásztor az eszperantót javasolta, de hozott fel érveket az angol mellett is. Az Európai Egyesült Államoknak minden európai állam tagja lehetett volna, beleértve az eurázsiai Oroszországot is.²⁸

A fentihez hasonló ábrándos-idealista tervek, amelyek egyébként visszhangot alig váltottak ki, a későbbiekben is születtek. Ilyen volt Ujhelyi Nándor (1888–1933), egy mára teljesen elfeledett másik író, aki 1924-ben a részvénytársaságok mintájára képzelte el az Európai Egyesült Államokat. Föderáció, konföderáció és általában az államok és államszövetségek jelenlegi alkotmányos alapjai – írta – elavult formák, amelyek alapján Európa sohasem lesz egységes. „Hivatásos politikusok” és „fecsegő parlamentek” helyett „szakemberekből álló felügyelő bizottságra” kell bízni Európa ügyét, s akkor nemcsak a háborúk küszöbölődnek ki, hanem a termelés volumene is optimalizálható lesz. Az „Európai Egyesült Államok Részvénytársaság” vezető osztálya úgy fogja intézni „Európa üzletmenetét”, mint ahogy egy nagy bankot igazgatnak. Ezenkívül annyit árult még el a szerző, hogy a vállalási hovatartozás mindenkinek a magánügye lesz, és gondoskodni kell független bírósági szervezetről. Nagy hadsereget viszont, mivel csak külső védelemre lesz szükség, nem kell fenntartani.²⁹

1925-ben Tóth István – személyét nem tudtuk azonosítani – állt elő egy újabb tervvel. Az ő Európájában, amely egyébként csak az első lépés lett volna a „Modern Világbirodalom és az Örökbéke” felé, már határok sem lettek volna, az emberek eszperantó nyelven beszéltek volna, 500 kat. holdnál több földje senkinek sem lehetett volna, s a napi munkaidőt 8 órában maximálták volna.³⁰

Az európai egységesülés hívei 1926-ban saját szervezetet hoztak létre. Egyesületük, melyet Coudenrove-Kalergi (1894–1972) eszmeisége ihletett,

²⁸ Pásztor József: Európai Egyesült Államok. Bp., 1919. Benkő Gyula könyvkereskedése.

²⁹ Ujhelyi Nándor: Európai Egyesült Államok Részvénytársaság. Bp., 1924. Idézett mondatok: 99. és 116.

³⁰ Tóth István: Az Európai Egyesült Államok vagy a modern világbirodalom kialakulása. Bp., 1925.

a Páneurópai Unió magyarországi szekciójaként működött. A mozgalomhoz számos vezető magyar értelmiségi csatlakozott, így például a zeneszerző Bartók Béla (1881–1945), az író Móricz Zsigmond (1879–1942), a Pester Lloyd főszerkesztője, Vészi József (1858–1940), Hantos Elemér és a politikusok közül többek között Gratz Gusztáv (1875–1946) volt külügyminiszter. A hivatalos politika viszont nem lelkesedett a mozgalomért. Coudenhove-Kalerginek küldött 1926. szeptember 18-i magánlevelében Bethlen István miniszterelnök azzal indokolta tartózkodását, hogy a trianoni sérelmek jóvátétele előtt Magyarország számára elképzelhetetlen „a Páneurópa keretében való együttműködés azokkal, akik felelősek ezekért a jogtalanságokért”. Első a revízió, s Európa újjászületéséért csak azután lehet dolgozni, ha ez megvalósult.³¹ Teleki Pál – Aristide Briand (1862–1932) 1929-es Európa-tervére reagálva – jóval megengedőbb volt. Bár az egységes Európa kialakulását Teleki is csak a távolabbi jövőben tudta elképzelni, magát a folyamatot természetesnek és elkerülhetetlennek tartotta. Európa régi világhegemoniájának az elvesztése és az új nagy gazdasági egységek létrejötte következtében – írta – „kényszerű természetességgel kell, hogy európai öntudat keletkezzék. [...] Nem más ez, mint az önfenntartási ösztön jelentkezése”.³²

A Páneurópa-mozgalom hívei között akadtak, akik az Európa-eszmét regionális vágyálmaikkal kombinálták, és azt állították, hogy az európai egységesülésnek a Duna völgyéből kell kiindulni, és különleges adottságai miatt onnan is fog. Közéjük tartozott báró Hatvany Bertalan (1900–1980) író és orientalista, aki úgy gondolta, hogy „Az Európai Egyesült Államok önként való kialakulása ... csak akkor képzelhető el, ha fennáll majd valahol Európában egy oly államszövetség, amely már maga is bizonyos számú nép, nemzet vagy néptörzs önkéntes egyesüléséből és szabad együttműködéséből keletkezett”. S mivel az ott élő népek egymásrataltsága, viszonylag magas műveltsége és politikai iskolázottsága okán erre legtöbb esélye a Duna medencéjének van, „az Európa-magnak helye csak a Duna völgye lehet”.³³

Magyarországtól távol, az Egyesült Államok egyik kis egyetemén, de a magyarországi szellemi élettel szoros kapcsolatban szötte tovább föderalista álmait a századelő polgári radikálisainak vezére, Jászi Oszkár, aki 1919-től emigrációban élt. 1934-es hosszabb európai tanulmányútjáról hazatérve több tanulmányban és cikkben összegezte benyomásait. Egyikben, amelyet végül nem publikált, Európa jövőjéről fejtette ki nézeteit (The United States of

³¹ *Kis Henrietta*: Páneurópa-szekció Magyarországon (1916–1932) I–II. rész. In: Valóság, 2003/4–5. 50–65. és 65–80. Idézet: 77.

³² *Teleki Pál*: Az európai probléma. In *Teleki Pál*: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. *Ablonczy Balázs*. Bp., 2000. Osiris, 273–286. Idézetek: 279.

³³ *Hatvani Bertalan*: Dunamenti Európa. In *Helyünk Európában*, i.m. I. köt. 411–418.

Europe). Coudenhove–Calergihez, Ortega y Gasset-hez, Oswald Spengler-hez és másokhoz hasonlóan Jászi is úgy látta, hogy Európa a pusztulás felé halad („was heading towards a definite collapse”). Ennek okait a nacionalizmusok erősségében, a nemzeti elzárkózásban, a politikai fragmentáltságban és az áruforgalmat akadályozó vámhatárokból látta. A fenyegető katasztrófa elhárításának egyetlen módja: az Európai Egyesült Államok létrehozása. A konföderatív jellegű államszövetség Jászi szerint elsősorban három feladat teljesítésére lett volna hivatott. Ezek a következők voltak: (1) a gazdasági és kulturális kapcsolatok teljes szabadsága valamennyi tagállam között, (2) széleskörű nemzeti autonómia minden kisebbségnek és (3) a pénzügyek és a gazdasági érdekek összehangolása érdekében közös irányító szervezet létrehozása. Elérendő célnak az integrációnak azt a formáját és szintjét tartotta, amelyet Brit Nemzetközösség és az Amerikai Egyesült Államok valósítottak meg. Úgy gondolta, hogy első lépésként kisebb föderációk jönnek majd létre, amelyek az európai egység alapjává válnak. Hatvani Bertalanhoz hasonlóan egyik ilyennek gondolta a Duna völgyi államok szövetségét („Danubia”), valamint a Harmadik Birodalom helyébe lépő föderatív szerkezetű Németországot és „egy valóban demokratikus Oroszországot”, amely a bolsevistát felváltja³⁴

Európa föderatív egységekké szervezése és a tartós béke biztosítása a béke-előkészítéssel megbízott amerikai és brit szakértőket is intenzíven foglalkoztatta. Jászi valószínűleg ehhez a politika berkeiben folyó diskurzushoz kívánt hozzászólni, amikor 1942-ben – részben revideálva korábbi nézeteit – ismét visszatért Európa, sőt ezúttal már az egész világ jövőjére. Ekkori álláspontja így összegezhető:

(1) A jövő békés nemzetközi rendje csak a népek szoros együttműködésén alapuló uniójától várható; a szuverén államok közötti laza kooperáció többé nem elég;

(2) Egy ilyen uniót csak olyan nemzetek tudnak létrehozni és fenntartani, amelyek az állam funkcióját a polgárok szabadságának és jólétének a biztosításában látják;

(3) A létrehozandó uniónak biztosítani kell minden egyes tagállam belső öngazgatásának a szabadságát, ám a közös ügyeknek tekintendő védelem, valuta, államközi kereskedelem, közlekedés és migráció kérdéseinek az intézésére szövetségi törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó szerveket kell létrehozni;

(4) Első lépésként a létező demokráciáknak kell létrehozniuk a maguk föderatív államszövetségét, amely a későbbiekben a világföderáció alapja

³⁴ *Oscar Jászi: The United States of Europe. Manuscript. The Columbia University Libraries. Rare Book and Manuscript Library (801 Butler Library).*

lehet. A világföderációhoz minden demokratikus állam csatlakozhat. „Teljes mértékben tudatában vagyok annak – értékelte vízióját reálpolitikai szempontból Jászi –, hogy az elgondolásom előtt tornyosuló akadályok irtózatosan nagyok, ám meg vagyok győződve róla, hogy összhangban van a történelem menetével és megfelel az emberi természet legmélyebb adottságainak.” („I am fully aware of the fact that the difficulties of my scheme are enormous, yet I am convinced that this plan is in the trend of history and conforms with the deepest foundations of human nature.”)³⁵

Jászi Oszkár 1957-ben hunyt el. Álmai a világföderációról és a dunai államszövetségről mostanáig nem valósultak meg, s a belátható jövőben úgy tűnik nem is fognak. A demokratikus államok európai államszövetségével kapcsolatos elképzelése azonban nem utópia többé, hanem számos elemében napjaink valósága.

---

³⁵ *Oscar Jászi: The political organization of the future. In Toward International Organization. A Series of Lectures at Oberlin College. New York and London, 1942. Harper and Brothers, 190–218.*